

# Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

*Οι προγραμματισμένοι στο χαμό.*

*Ποιήματα Θεσσαλονικέων ποιητών για*

*την καταστροφή των Εβραίων της*

*Θεσσαλονίκης, επιλογή.*

Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1990.

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ δημοσιεύει δεκαέξι ποιήματα γνωστών ποιητών, με θέμα τους διωγμούς των Εβραίων κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Επιλέγει εύστοχα για τον τίτλο του βιβλίου του, στη θέση της ονομασίας Ολοκαύτωμα, με την οποία η ναζιστική γενοκτονία είναι ευρύτερα γνωστή, τη λέξη καταστροφή. Η χρήση μιας λέξης με θρησκευτικές συνδηλώσεις για ένα έγκλημα, υπό την έννοια ευφημισμού, εξωραίζει την εγκληματική διάσταση της γενοκτονίας, που είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή των Εβραίων της Ευρώπης. Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος, σε ένα σύντομο πρόλογο, εξηγώντας το σκοπό αυτής της έκδοσης, εκθέτει με ενάργεια το μείζον πρόβλημα που θέτει η σχέση ποίησης και ιστορικής μνήμης. Εάν οι ποιητές είναι «ευαίσθητοι δέκτες» των καιρών τους, προφήτες, σεισμογράφοι κ.λπ., τότε πώς εξηγείται ο υποτονικός λόγος των ποιητών της Θεσσαλονίκης, σχετικά με την καταστροφή των Εβραίων, που αποτελούσαν, στις παραμονές του πολέμου, το ένα πέμπτο του πληθυσμού της πόλης; Ο συγγραφέας θεωρεί ότι το αποτέλεσμα είναι ποιοτικά μέτριο και ότι η τραγωδία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης δημιουργεί αυξημένες απαιτήσεις ευαισθητοποίησης. Καταλήγοντας, επισημαίνει ότι τα λογοτεχνικά κείμενα για την καταστροφή των Εβραίων στο σύνολό τους, ποιητικά και πεζά, εδωχομένως δεν είναι ευκαταφρόνητα ποσοτικά. «ωστόσο και πάλι το ερώτημα κατά πόσο οι λογοτέχνες μας συγκινήθηκαν από το δράμα των Εβραίων θα εξακολουθεί να παραμένει. Αλλά, μήπως συγκινήθηκαν από την τραγωδία της μικρασιατικής καταστροφής ή το δράμα της Κύπρου ή την αγωνία της Βορείου Ηπείρου;» Στα ποιήματα που δημοσιεύονται, των Γιώργου Ιωάννου, Ζωής Καρέλλη, Τάκη Βαρβιτσιώτη, Γιώργου Καφταντζή, Γιώργου Βαφόπουλου και του ίδιου του Ντίνου Χριστιανόπουλου, εκπροσωπούνται διάφορες ποιητικές τάσεις και χειρισμοί του θέματος της εβραϊκής καταστροφής, αλλά και του ευρύτερου ζητήματος της θέσης που η μοντερνιστική ποίηση επιφύλαξε στο «ιστορικό γεγονός», αντικαθιστώντας το με την ποίηση των λεκτικών γεγονότων.

Η προβληματική του Θεσσαλονικιού ποιητή μάς ώθησε να επιχειρήσουμε μια πρόχειρη αναψηλάφηση στο έργο άλλων Ελλήνων ποιητών. Θυμηθήκαμε τις συγκλονιστικές εικόνες του ποιήματος «Αντί να φωνασκώ...» του Μανόλη Αναγνωστάκη. Επίσης, μετρήσαμε πολλά «άστρα», «τρένα» και «εργοστάσια φρίκης και φωτιάς», δηλαδή σύμβολα τα οποία διεθνώς

έχουν συνδεθεί με τη μεταφορολογία του Ολοκαυτώματος, στην εικονοποιία των πρώτων ποιητικών συλλογών του Μίλτου Σαχτούρη. Το βιβλίο του Ντίνου Χριστιανόπουλου, με το απέρριπτο ύφος του και την ευστοχία του, ανακινεί ζητήματα ιστορικής και ποιητικής ευαισθησίας.

GILES VEINSTEIN (επιμ.)

*Salonique 1850-1919,*

*La "ville des juifs" et le réveil*

*des balkans.*

Autrement, σειρά «Memoires», Παρίσι 1992.

Η ΕΚΔΟΣΗ αυτή εντάσσεται στη σειρά που διευθύνει μια διεθνής επιτροπή ιστορικών, μεταξύ των οποίων οι Peter Burke, Neil Harris και Jacques Le Goff και αντικείμενό της είναι «η ιστορία των ιδεών, της ευαισθησίας και της δημιουργικότητας μέσα από τόπους-σύμβολα σε κρίσιμες στιγμές αναβρασμού ή ρήξης». Η Θεσσαλονίκη, κατά την περίοδο στην οποία αναφέρεται η έκδοση αυτή, ανταποκρίνεται πλήρως στην παραπάνω προδιαγραφή. Όπως παρατηρεί ο ιστορικός Gilles Veinstein, προλογίζοντας την έκδοση, την οποία και επιμελείται, «μετά το 1850 γίνεται ο πιο δυναμικός πόλος μιας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε κατάσταση σήψης. Ανοίγεται στις γνώσεις, στις τεχνικές, στις ιδέες, στα ήθη της σύγχρονης Ευρώπης. Ενώ η ιστορία παίρνει φωτιά στις αρχές του αιώνα μας, η πόλη γίνεται το σημείο εκκίνησης της επανάστασης των Νεότουρκων κατά του σουλτάνου, το 1908. Περνά στην ελληνική κυριαρχία το 1913, εμπλέκεται άμεσα στον «μεγάλο πόλεμο» από το 1915 έως το 1918, και γίνεται το στρατόπεδο της στρατιάς της Ανατολής» (σ. 13). Τα γεγονότα αυτά καθιστούν αναμφισβήτητη τη Θεσσαλονίκη το πιο σημαντικό κέντρο των Βαλκανίων, ενώ ο πολυεθνικός χαρακτήρας της αποτελεί πρόσθετο στοιχείο ενδιαφέροντος. Η έκδοση χωρίζεται σε μέρη αφιερωμένα αντίστοιχα στην ιστορία και τον πολιτισμό των Ισπανοεβραίων της Θεσσαλονίκης, στην παρουσία των άλλων εθνικοτήτων, των Τούρκων, Ελλήνων, Σλάβων και Αρμενίων, στον εκσυγχρονισμό της πόλης που εξετάζεται μέσα από την πολεοδομία και την αρχιτεκτονική, στην ίδρυση βιομηχανιών, σχολείων και πολιτικών οργανώσεων, τέλος, στην προσάρτηση της πόλης στην Ελλάδα το 1912 και στην πυρκαγιά του 1917. Το βιβλίο συνοδεύεται από χρονολογικό πίνακα, χάρτες, και βιβλιογραφία.

Η έκδοση αυτή αποτελεί ιδιαίτερη συμβολή στη μελέτη του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Επισημαίνουμε την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη της ιστορικού Ρένας Μόλχο, με τίτλο «Le renouveau», στην οποία εξετάζει την ιστορία του εβραϊσμού και του ανανεωτικού κινήματος κατά την περίοδο αυτή, τη μελέτη της πολεοδόμου Αλεξάνδρας Γερόλυμπου, για τη μορφή που προσλαμβάνει η πόλη κατά την ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά του 1917, καθώς και τη μελέτη του Haim Vidal Sephiha για τις γλώσσες των σεφαραδίων προσφύγων, τα ladino και τα ισπανοεβραϊκά. Συνεργάζονται, επίσης, οι ιστορικοί Paul Dumont και Bernard Lory, ο αρχιτέκτονας Ν. Μουτσόπουλος, ο αρχιτέκτονας-πολεοδόμος Βασίλης Κολόνας, ο ποιητής Γ. Βαφόπουλος, ο συγγραφέας και λαογράφος Ηλίας Πετρόπουλος κ.α.

RAE DALVIN

*The Jews of Ioannina.*

Cadmus Press. Αθήνα 1990.

**Η** ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ, καθηγήτρια φιλολογίας στις ΗΠΑ, νεοελληνίστρια και ποιήτρια, προσφέρει με το βιβλίο αυτό τη μοναδική εμπειριστατωμένη και διεξοδική μελέτη για τον εβραϊσμό των Ιωαννίνων. Ο Σπύρος Βρυώνης, προλογίζοντας το βιβλίο της, επισημαίνει ότι η συμβολή της είναι πολύτιμη για την καλύτερη γνώση της ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας, αλλά και την ίδια την ελληνική ιστορία. Η Rae Dalvin γεννήθηκε στην Πρέβεζα και μεγάλωσε στα Γιάννενα. Η καταγωγή της, οι σπουδές της και τα πνευματικά της ενδιαφέροντα της επέστρεψαν να μελετήσει πολύπλευρα την ιστορία της κοινότητας αυτής των Εβραίων Ρομανιτών, δηλαδή Εβραίων εγκατεστημένων στην Ελλάδα από την αρχαιότητα, που μιλούν ελληνικά και ανήκουν σε μία πολιτιστική παράδοση ανεξάρτητη από εκείνη των Ισπανοεβραίων σεφαραδίων ή των Ανατολικοεβραίων ασκεναζίμ. Τέτοιες ήσαν οι κοινότητες της Πάτρας, της Κορίνθου, της Άρτας και η πιο σημαντική των Ιωαννίνων. Εβραία Ρομανιώπισσα η ίδια, στο βιβλίο αυτό μελετά τους οριζόντιους και κάθετους άξονες μιας κοινότητας, που ήταν ταυτόχρονα παλιά και μοντέρνα, εξετάζοντας παράλληλα την ιστορία, τη θρησκευτική και την κοινωνική ζωή της κοινότητας αυτής.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο που αφιερώνει η συγγραφέας στη γιαννιώτικη εβραίο-ελληνική γλώσσα, μια μορφή ελληνικής δημοτικής που

έγραφαν με εβραϊκούς χαρακτήρες και η οποία περιλάμβανε λέξεις από τα εβραϊκά και τα αραμαϊκά. Το παλαιότερο τυπωμένο κείμενο στη γλώσσα αυτή είναι μία μετάφραση του βιβλίου του Ιωβ (1576), ενώ πολλοί ύμνοι, επηρεασμένοι από ηπειρώτικα δημοτικά τραγούδια, σώζονταν σε χειρόγραφα και τραγουδιόνταν στις γιορτές και τις θρησκευτικές τελετές. Δεκαέξι ύμνους έχει δημοσιεύσει ο Ιωσήφ Μάτσας<sup>1</sup>. Στο τέλος του βιβλίου, η συγγραφέας δημοσιεύει μικρό μελέτημα για τρεις ύμνους, σε συνεργασία με τον Israel Katz.

Στο κεφάλαιο του βιβλίου που αναφέρεται στην περίοδο της γενοκτονίας, η συγγραφέας στηρίζεται σε προφορικές μαρτυρίες. Τις μαρτυρίες αυτές συνέλεξε με πολύχρονη έρευνα από το 1947, από πρόσωπα που είχαν στενή σχέση με τους πρωταγωνιστές, όπως ο Μωυσής Ελιάσαφ, συνεργάτης του Σαμπεθάι Καμπιλή, Γιαννιώτες επιζώντες των στρατοπέδων, ο Γιαννιώτης δημοσιογράφος Ιωάννης Ζωής, ο ραβίνος της Αθήνας Ηλίας Μπαρζιλάι κ.ά. Η σύλληψη των Γιαννιωτών Εβραίων πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο ύστερα από το διωγμό στη Θεσσαλονίκη, το Μάρτιο του 1944, και στα γεγονότα της εποχής πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε ο Σαμπεθάι Καμπιλή, πρόεδρος της ισραηλτικής κοινότητας, στον οποίο έχουν καταλογίσει ευθύνες για κακούς χειρισμούς. Μέσα από τις αφηγήσεις των επιζώντων, η συγγραφέας ανασυνθέτει με δραματική ζωντάνια την εικόνα της ζοφερής εποχής, ενώ παράλληλα προσεγγίζει τα ιδιαίτερα ευαίσθητα θέματα της πρόσφατης ιστορίας με πνεύμα δικαιοκρισίας και νηφαλιότητας.

Τα Γιάννενα, πριν από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο είχαν 2.000 Εβραίους κατοίκους και σήμερα μόνον εκατό. Μετά το Ολοκαύτωμα, οι ελάχιστοι επιζώντες που επέστρεψαν διατήρησαν στη ζωή την κοινότητα αυτή με δυσκολία. Σήμερα, λόγω της μετανάστευσης των νέων, η αρχαία ρομανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων επιβιώνει με δυσκολία, αντιμετωπίζοντας διάφορα προβλήματα όπως είναι η απालοτρίωση του αρχαίου νεκροταφείου από το δήμο. Το σημαντικό βιβλίο της Rae Dalvin προστίθεται σε μια δυστυχώς φτωχότατη βιβλιογραφία για το ρομανιώτικο εβραϊσμό, ο οποίος, λόγω της δισχιλιετούς ιστορίας του και της ελληνόγλωσσης παράδοσής του, παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον για το μελετητή.

Η συγγραφέας υιοθετεί στο βιβλίο ένα είδος ιστοριογραφίας, το οποίο παρεκκλίνει από την αυστηρή παράθεση και αξιο-

λόγηση στοιχείων, προσφεύγοντας σε αφηγηματικές τεχνικές που της επιτρέπουν να ανταποκριθεί σε ευρύτερους προβληματισμούς. Με τον τρόπο αυτό, η ιστορική τεκμηρίωση, συνδυασμένη με τη γλαφυρότητα, επιτρέπει την αξιόπιστη γνώση και, ταυτόχρονα, την ανάπλαση αιώνων πολιτιστικής ιστορίας.

1. Ιωσήφ Μάτσας *Γιαννιώτικα εβραϊκά τραγούδια*. Ιωάννινα 1953

ΑΛΜΠΕΡΤΟΥ ΝΑΡ

*Σε αναζήτηση ύφους.*

Διηγήματα

εκδ. Τα Τραμάκια. Θεσσαλονίκη 1991

**Ε**ΙΝΑΙ η πρώτη συλλογή διηγημάτων του συγγραφέα, γνωστού από σειρά φιλολογικών μελετημάτων και ιδιαίτερα από τη συμβολή του στη μελέτη της σεφαραδικής παράδοσης της Θεσσαλονίκης, με το βιβλίο του *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης. Τα τραγούδια μας*, έκδοση Ισραηλτικής Κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1985. Στο δίπτυχο αυτό, ο συγγραφέας εξετάζει με ευαισθησία ζητήματα των διαπολιτισμικών σχέσεων, της ιστορίας και της τοπιογραφίας των κατεστραμμένων αρχιτεκτονικών μνημείων της Θεσσαλονίκης. Επίσης, έδωσε τη δυνατότητα γνωριμίας με τα πιο μακροβίωτα και λιγότερο ευάλωτα έργα του ανθρώπου, φιλοτεχνώντας μεταφράσεις σεφαραδίτικων τραγουδιών της Θεσσαλονίκης από τα ισπανοεβραϊκά, που διακρίνονται για τις επιτυχείς μεταφραστικές επιλογές του.

Στη συλλογή διηγημάτων του με τίτλο *Σε αναζήτηση ύφους*, τέσσερα από τα πεζογραφήματα, το «Επεισόδιο», «Το παλιό τρελοκομείο», «Η πόλη μου, οι ρίζες μου» και «Σε αναζήτηση ύφους», αποτελούν μια λογοτεχνική κατάθεση έμμεσης μαρτυρίας για το Ολοκαύτωμα, με υπαινιγμούς ή έμμεσες αναφορές, από έναν Εβραίο συγγραφέα που είναι ο ίδιος παιδί επιζώντων. Η φυγάδευση ενός Εβραίου από τη Θεσσαλονίκη και η κατάδοσή του από τον πληρωμένο για το σκοπό αυτό βαρκάρη, είναι το θέμα του πρώτου διηγήματος. Η επιστροφή των Εβραίων επιζώντων και οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσής τους είναι το θέμα του δεύτερου και, τέλος, ζητήματα της διπλής πολιτιστικής παράδοσης ενός Εβραίου Θεσσαλονικιού είναι το θέμα των άλλων δύο.

Τα διηγήματα που αναφέρονται στην πραγματολογική διάσταση του διωγμού των Εβραίων απομακρύνονται από τις रे-

αλιστικές τεχνικές, στις οποίες συνήθως ανατρέχουν οι συγγραφείς με ιστορικά αναφερόμενα. Με τον τρόπο αυτό ο Αλμπέρτος Ναρ καινοτομεί σημαντικά σε αυτό το είδος της λογοτεχνικής παραγωγής. Στο «Παλιό τρελοκομείο», ένα κείμενο εξαιρετικά πυκνό, η γενοκτονία αποτελεί την οθόνη στην οποία προβάλλονται οι διαψεύσεις της μεταπολεμικής ζωής μέσα από την προσωπική ιστορία, ενώ σε άλλα το γκροτέσκο και η ειρωνεία γίνονται κύριοι συντελεστές στη δημιουργία ύφους. Στα τέσσερα αυτά κείμενα του βιβλίου, κεντρικός άξονας είναι η μνήμη. Ο συγγραφέας οργανώνει την αφήγησή του σε δυό επίπεδα, σε αυτό του γεγονότος και της ατομικής περίπτωσης και στο επίπεδο της ιστορικής μνήμης, ανακαλώντας σε ένα προσκλητήριο νεκρών τους προγόνους του, μνημειώνοντας τα κατεστραμμένα έργα τους και διασώζοντας, μέσα από τα κομμάτια της, την ανθρωπογεωγραφία της σεφαραδίτικης προσφυγιάς της Θεσσαλονίκης. Έτσι, στην «αναζήτηση ύφους» του, ο συγγραφέας αξιοποιεί αντιστικτικά τη μακραίωνη παράδοση του χρονικού με έναν προσωπικό λυρισμό, που απηχεί τους θρήνους της εβραϊκής μμνογραφίας και τον ερωτισμό της βυζαντινής, μέσα στη διαπλοκή αυτοβιογραφίας και ιστορίας.

ΚΩΣΤΗ ΚΟΨΙΔΑ

*Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Μέσα από τις καρτ-ποστάλ 1886-1917.*

Θεσσαλονίκη 1992.

ΣΤΟ βιβλίο αυτό δημοσιεύεται ένα πλούσιο υλικό από καρτ-ποστάλ με φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης, που κυκλοφόρησαν μέχρι την καταστροφή της πόλης από την πυρκαγιά του 1917. Έτσι, επιχειρείται η αναστήλωση και η διάσωση της μορφής της πόλης που χάθηκε. Ο εκδότης-συλλέκτης, προλογίζοντας την έκδοση, διακρίνει περιόδους και θέματα στην παραγωγή των καρτ-ποστάλ: μέχρι το 1912, οι φωτογραφίες μαρτυρούν καλλιτεχνικές ανησυχίες, ενώ στην περίοδο 1904-1912 προδίδουν εμπορικά ενδιαφέροντα και, τέλος, από το 1913-1917 είναι εμπορικές ανατυπώσεις για τα συμμαχικά στρατεύματα. Ο Κωστής Κοψιδάς, μέσα από μια μεγάλη συλλογή, αποτέλεσμα συλλεκτικού μόχθου είκοσι ετών, κατάφερε να δημιουργήσει μιά σειρά με καθαρά εβραϊκά θέματα: επαγγέλματα, αντιπροσωπευτικούς τύπους και ενδυμασίες, θρησκευτικές τελετές. Η ανεκτίμητη αξία

της συλλογής αυτής, και της παρούσας έκδοσης, βρίσκεται στο γεγονός ότι οι ναζιστές κατέστρεψαν κάθε δυνατό αρχιτεκτονικό και αρχαιολογικό υλικό της εβραϊκής Θεσσαλονίκης. Ο Γιάννης Χασιώτης, καθηγητής νεότερης ιστορίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, προλογίζοντας το βιβλίο, επισημαίνει την ανάγκη συστηματικών ερευνών για την περισυλλογή οποιασδήποτε μορφής τεκμηρίων για την ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, αλλά και τη μεγάλη σημασία της ατομικής πρωτοβουλίας ανθρώπων, όπως ο Κωστής Κοψιδάς, που, με μεράκι και ενθουσιασμό, αφιερώνουν πολυετείς προσπάθειες για να ανασύρουν από την αφάνεια άγνωστες ή ελάχιστα γνωστές μαρτυρίες, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης.

ΓΙΑΝΝΗ ΜΕΓΑ

*Ενθύμιον. Από τη ζωή της Εβραϊκής κοινότητας, Θεσσαλονίκη 1897-1917.*

εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 1993

Ο ΣΕΦΑΡΑΔΙΚΟΣ εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης είναι το αντικείμενο ενός βιβλίου με τη μορφή λευκώματος, στο οποίο δημοσιεύονται σχολιασμένες 200 καί πλέον καρτ-ποστάλ με εβραϊκά θέματα από τη μεγάλη συλλογή του Γιάννη Μέγα. Η πολυτελής αυτή έκδοση, διαφορετική σε σύλληψη και σχεδιασμό από την πιο λιτή και πιο προσιτή του Κ. Κοψιδά, υπηρετεί, σε γενικές γραμμές, τους ίδιους στόχους αλλά με διαφορετικές εκδοτικές επιλογές. Η έκδοση φέρει την καλλιτεχνική σφραγίδα της γραφίστριας Ραχήλ Μισραχή-Καπόν και τη χαρακτηρίζει η έμφαση στο εικαστικό στοιχείο, την οποία υπηρετεί η τεχνική της εκτύπωσης όφσσετ σε χαρτί ύλουστρασιόν. Η Ρ. Μισραχή-Καπόν έχει χρησιμοποιήσει ως φόντο για τις φωτογραφίες τους απαλούς τόνους του κιτρινωπού παλιωμένου χαρτιού, αλλά και το ζεστό μπλε-χρυσάφι των παλιών χαρτιών της προσωπικής αλληλογραφίας και, με τον τρόπο αυτό, έχει επιτύχει να αναστηλώσει τόσο την ατμόσφαιρα της εποχής όσο και την αίσθηση της προσωπικής επιστολής. Το ευφρές αυτό εύρημα ξαναδίνει στις καρτ-ποστάλ την πρώτη χρηστική τους διάσταση, αυτή του επιστολικού δελταρίου που μετέφερε προσωπικά μηνύματα.

Όπως παρατηρεί στο προλογικό του σημείωμα ο Γιάννης Μέγας, οι καρτ-ποστάλ, που εμφανίστηκαν το 1896 και τυπώνονταν κυρίως στην Αυστρία ή τη Γερμανία, εγκαίνισαν νέες αλληλογραφικές

συνήθειες και γνώρισαν ραγδαία εξάπλωση, χάρη στην καινοτομία τους να δίνουν την ευκαιρία στον αποστολέα να προσφέρει και ένα οπτικό μήνυμα μαζί με το γραπτό. Το υλικό του λευκώματος, με το διπλό χαρακτήρα φωτογραφίας και επιστολικού δελταρίου, συνιστά μια πολύπλευρα αξιοποιήσιμη μαρτυρία και αποτελεί πεδίο έρευνας για ζητήματα της κοινωνικής ζωής, καθώς και για τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της εποχής.

Η έκδοση είναι δομημένη κατά θεματικές ενότητες που αναδεικνύουν το ιστορικό παρελθόν του εβραϊσμού της Θεσσαλονίκης μέσα από ποικίλους άξονες: τόποι και ενδυμασίες, δουλειές του ποδαριού, βιομηχανίες –εμπόριο, κατοικίες– γειτονιές, κοινοτικά κτίρια και ιδρύματα, το νεκροταφείο, γεγονότα, προσωπικότητες, ντονμέδες. Σε κάθε ενότητα προτάσσονται εισαγωγικά σημειώματα από τους δόκιμους μελετητές: Ρένα Μόλχο, Νίκο Σταυρουλάκη, Βασίλη Κολόνα, Όλγα Τραϊανού-Δελιγιάννη, Μίνα Ροζέν και Ντίνο Χριστιανόπουλο. Επίσης, οι καρτ-ποστάλ συνοδεύονται από εκτενείς λεζάντες, διανθισμένες με ιστορικά στοιχεία και πληροφορίες που κατατοπίζουν με επάρκεια τον αναγνώστη για ποικίλα ζητήματα της ιστορίας της σεφαραδίτικης κοινότητας Θεσσαλονίκης. Οι λεζάντες αυτές συμβάλλουν στην ιστορική τεκμηρίωση του λευκώματος και οφείλονται, κατά το μεγαλύτερο ποσοστό, στο ερευνητικό πάθος και στον ερευνητικό μόχθο του συλλέκτη και εμπνευστή της έκδοσης, Γιάννη Μέγα. Θα παρατηρήσουμε, όμως, ότι δεν είναι πάντα ευκρινής η ταυτότητα του συγγραφέα τους, αφού δημοσιεύονται ανώνυμα (με εξαίρεση τις λεζάντες της Ρένας Μόλχο που φέρουν τα αρχικά της) και έτσι δεν αναδεικνύεται επαρκώς η ουσιαστική και πολύπλευρη συμβολή του στο ιστορικό μέρος της έκδοσης.

Το λεύκωμα, σε σχήμα 4ο, φιλοτεχνημένο με έμπνευση και αισθαντικότητα από τη Ραχήλ Μισραχή-Καπόν, είναι βιβλιοδετημένο σαν ένα κουτί που κλείνει συμβολικά, χωρίς όμως να σφραγίζεται ερμητικά, με μια κόκκινη κορδέλα. Σε αυτό το μεταφορικό περιτύλιγμα «φυλάσσονται», ενώ, παράλληλα, γίνονται προσπάθειες οι καρτ-ποστάλ με εβραϊκά θέματα της πολύτιμης συλλογής του Γιάννη Μέγα, διασώζοντας το πρόσωπο της σεφαραδίτικης Θεσσαλονίκης στην αυγή του αιώνα και προσφέροντας, με τον τρόπο αυτό, μοναδική υπηρεσία στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης. ■

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

*Εβραίοι και Χριστιανοί  
στα τουρκοκρατούμενα νησιά  
του νοτιοανατολικού Αιγαίου:  
Οι δύσκολες πλευρές  
μιας γόνιμης συνύπαρξης.  
Τροχαλία, Αθήνα 1992, σ. 258.*

**Η** ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ, ιστορικός με ειδικές έρευνες για το χώρο του ΝΑ Αιγαίου, με το έργο της για τις σχέσεις Εβραίων και χριστιανών κατορθώνει ν' αναπλάσει εναργέστατα τον καμβά των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων δύο λαών που αναγκάστηκαν να ζήσουν την κοινή ιστορική μοίρα της υποδούλωσης στους Τούρκους. Και όπως η ίδια αναφέρει στην εισαγωγή της, ένα τόσο ευρύ θέμα δεν μπορεί να εξαντληθεί στο πλαίσιο μιας σύντομης μελέτης. Ωστόσο, θα σημειώναμε ότι το δύσκολο εγχείρημά της, εξαιτίας της έλλειψης παρόμοιων μελετών για τον ελληνικό χώρο, αποτελεί πλέον τον πόλο που υπόσχεται να προσελκύσει νέους ερευνητές σ' ένα χώρο όχι επαρκώς γνωστό.

Στα τρία μέρη, στα οποία διαιρείται το βιβλίο, μπορεί ο αναγνώστης να πληροφορηθεί κάτω από ποιες συνθήκες δρα και ανθεί το εβραϊκό στοιχείο στη Ρόδο και τα λοιπά νησιά κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας, πώς εξελίσσεται δημογραφικά, ποιες μετακινήσεις υπέστη, ποιους στόχους φιλοδοξεί να κατακτήσει και πώς συμβιώνει με το αντίπαλο χριστιανικό. Αντιπαλότητα που –επενδυμένη συχνά το θρησκευτικό ένδυμα– οφείλεται, κατά τη συγγραφέα, στις εκάστοτε κοινωνικές πραγματικότητες και στον οικονομικό ανταγωνισμό των δύο θρησκευτικών ομάδων, που τις οδηγούν σε, όχι συχνές, αλλά κοινωνικά σημαντικές συγκρούσεις, οι οποίες, με τη σειρά τους, ερμηνεύουν εναργέστατα τις μακρές περιόδους μιας φαινομενικά απρόσκοπτης συμβίωσης.

Η συγγραφέας, με χαμηλούς τόνους και ουδέτερο βλέμμα, διεξέρχεται με επιτηδειότητα το διασκορπισμένο σε πολυποίκιλες πηγές υλικό, εκμεταλλεύεται κάθε δυνατή πτυχή του, διαπραγματεύεται με δεξιότητα δεδομένα που, με την πρώτη ματιά, παρουσιάζονται αταίριαστα και μας χειραγωγεί στην κατανόηση των αιτίων που εκκόλαψαν κάποιες συμπεριφορές των Εβραίων προς τους χριστιανούς και αντίστροφα.

Ας δούμε, ωστόσο, αναλυτικότερα τα επιμέρους στοιχεία που συναποτελέσαν το υλικό του βιβλίου, το οποίο ας λεχθεί από τώρα ότι αποτελεί, ίσως, την πιο ολοκληρωμένη μελέτη που είδε μέχρι σήμερα τη δημοσιότητα, παρά τον λογικό ισχυρισμό της συγγραφέως ότι «η έλλειψη μελετών για τον ελληνικό χώρο καθιστά το εγχείρημα δύσκολο, που δεν μπορεί να εξαντληθεί στα πλαίσια μιας σύντομης μελέτης η οποία στοχεύει να εστιάσει τα δεδομένα της, προκειμένου να προσεγγίσει μια τοπική νησιωτική πραγματικότητα».

Στο πρώτο μέρος, με υπότιτλο «Η κατάκτηση των νησιών του ΝΑ Αιγαίου από τους Οθωμανούς το 1522», η Μ.Ε. διαπραγματεύεται τα αίτια και τις διαπλοκές που οδήγησαν το εβραϊκό στοιχείο στη γεωγραφική περιοχή του ΝΑ Αιγαίου και παρακολουθεί διεξοδικά –όσο οι δημοσιευμένες τουλάχιστον πηγές το επιτρέπουν– τη θέση των Εβραίων της Ρόδου στα χρόνια των Ιπποτών, τον αριθμό των μελών της, τη συμπεριφορά τους στις δύο πολιορκίες του νησιού από τους Οθωμανούς (1480, 1522), τη στάση της ροδιακής διοίκησης απέναντι στην εβραϊκή μειονότητα, την πολιτική του Σουλειμάν απέναντι στο εβραϊκό στοιχείο που εκδιώχτηκε από την Ιβηρική χερσόνησο (1492) και την εγκατάσταση ενός μέρους του στη Ρόδο και την Κω, πάντα στο πλαίσιο μιας στρατηγικής που αποσκοπούσε στη μετατροπή του Αιγαίου σε οθωμανική λίμνη, με προεκτάσεις εμπορικές και οικονομικές. Η Μ.Ε. εμμένει στα δημογραφικά στοιχεία που είναι διαθέσιμα, για να καταδείξει πως οι Τούρκοι, με τη μέθοδο του *surgun*, δηλαδή την επιλεγμένη μετακίνηση ατόμων με βάση κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια, προσπάθησαν να ενισχύσουν τις εβραϊκές κοινότητες της Ρόδου και της Κω που είχαν αποδυναμωθεί, εξαιτίας της αντισημιτικής πολιτικής του Μ.Μ. Aubusson, στα 1502.

Δεν θα ήταν άστοχο να σημειωθεί εδώ ότι η αντισημιτική προπαγάνδα που αναπτύχθηκε στα νησιά Κω και Ρόδο (στα υπόλοιπα δεν υπήρξε καν έστω και μικρή ομάδα Εβραίων, πριν τα μέσα του 19ου αιώνα) είχε εκδηλωθεί αρκετά χρόνια πριν από το λυκαυγές του 16ου αι. και θεωρώ βέβαιο ότι εκδηλώθηκε όχι μόνο με φραστικές ενέργειες αλλά και με την υποταγή της τέχνης σ' αυτή. Έτσι, πολύ πριν εκδηλωθούν οι επίσημες εντολές των Ιπποτών για εκδίωξη των Εβραίων που δεν δέχονταν να εκχριστιανιστούν, τοιχογραφημένα σύνολα εκκλησιών, όπως του Αγ. Νικολάου στα Τριάντα της Ρόδου, απεικονίζουν εύγλωττα το αντισημιτικό κλίμα που επικρατούσε στους κύκλους των ορθόδοξων και καθολικών χριστιανών της Ρόδου. Εκεί, στην τοιχογραφία του εμπαιγμού του Χριστού, Εβραίοι και εβραϊόπουλα απεικονίζονται με έντονο τρόπο, να επιδίδονται σε απρεπείς ενέργειες προς εκείνον που αποτελεί την κεφαλή της χριστιανικής εκκλησίας. Χαμίνια με ξυρισμένα κεφάλια ανασκηκώνουν τα ενδύματά τους και επιδεικνύουν τα οπίσθια και τα γεννητικά τους όργανα στο Χριστό, σφυρίζουν, χτυπούν κύμβαλα, χειρονομούν γύρω του άπρεπα και χλευάζουν άσεμνα. Πράττουν, δηλαδή, όσα έπρεπε για να διεγεί-

ρουν το θρησκευτικό μένος των χριστιανών κατοίκων του νησιού κατά των συμπολιτών τους Εβραίων.

Οι Οθωμανοί αντιλήφθηκαν γρήγορα τη χρησιμότητα του κατατρεγμένου εβραϊκού στοιχείου για την αυτοκρατορία τους, γι' αυτό και τους επεφύλαξαν ιδιαίτερη μεταχείριση και αποστολή, χρησιμοποιώντας τους κατάλληλα, τόσο κατά των Ελλήνων οικονομικών παραγόντων της αυτοκρατορίας, όσο και ως οικονομικό αντίβαρο στην προσπάθεια της δύσης για οικονομική διείσδυση στο Αιγαίο. Η στελέχωση της κρατικής μηχανής των Οθωμανών με γλωσσομαθείς Εβραίους, πολλοί από τους οποίους ασκούσαν το πολύτιμο επάγγελμα του γιατρού και ήταν γνώστες των οικονομικών και τραπεζικών μηχανισμών της δύσης, αφαίρεσε το πλεονέκτημα των δυτικών και των ελληνικής καταγωγής εμπόρων στους αντίστοιχους τομείς. Έτσι, το εβραϊκό στοιχείο, από το 1522 και μετά, αποκτά ένα νέο ρόλο, εμφανίζεται ενισχυμένο έναντι των λοιπών εθνοτήτων και θρησκευτικών μειονοτήτων της αυτοκρατορίας και παρουσιάζεται να ανθεί δημογραφικά και οικονομικά το 16ο και 17ο αιώνα. Έτσι εξηγείται, άλλωστε, και η «ηγεμονική» παρουσία του Εβραίου Ιωσήφ Νάζη στις Κυκλάδες και της Dona Grazia Mendez στα λιμάνια της Ιταλίας, που αντιστρατεύονται τα οικονομικά συμφέροντα των Γενοβέζων. Στην οικονομική διαπάλη των τελευταίων προς τους Βενετούς και τις σχέσεις αυτών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία θα πρέπει να εντάξουμε τη συμπεριφορά των Βενετών προς τις εβραϊκές μειονότητες που δρουν σε νησιά και λιμάνια όπου οι Βενετοί ήταν αδιαφιλονίκητοι αφέντες.

Ίσως μέσα σ' αυτό το πλέγμα θα πρέπει να εξετασθεί και η είδηση ότι στις 23 Ιουλίου 1699, με την είσοδο του καθολικού αρχιεπισκόπου Κορίνθου, του Balzarini, στο Ναύπλιο, βγήκαν να τον προϋπαντήσουν πρώτοι οι Εβραίοι κάτοικοι της πόλης, που κάτω από μια «ουραγία» (baldacchino) κρατούσαν την Παλαιά Διαθήκη, ενώ ακολούθησε ο ορθόδοξος κλήρος με το μητροπολίτη Αμβρόσιο και, τέλος, οι βενετικές αρχές. Άραγε αυτό το προβάδισμα και η διάταξη της υποδοχής υποδήλωνε κάποια αριθμητική υπεροχή ή μήπως το προνόμιο μια κοινότητας που, λόγω της θέσης και της σχέσης της με την Οθωμανική αυτοκρατορία την περίοδο εκείνη, αποτελούσε για την εξωτερική πολιτική των Βενετών αναγνώριση σεβασμού και στάση πολιτικής ευελιξίας;

Η συγγραφέας τονίζει, επίσης, την πνευματική κληρονομιά των σεφαραδι-

τών της Ρόδου από το 16ο μέχρι το 18ο αιώνα, οι οποίοι κατόρθωσαν να υψώσουν την κοινότητά τους σε τέτοιο σημείο ώστε να αποκτήσει την επιζήλη ονομασία «μικρή Ιερουσαλήμ» και να αναδείξει το νησί σε κέντρο εμπορίου, σταθμό μετάβασης των προσκυνητών προς τα Ιεροσόλυμα και τόπο υψηλής ανταλλαξιμότητας Εβραίων δούλων που είχαν συλληφθεί από κουρσάρους.

Η Μ.Ε ασχολείται, στη συνέχεια, με τα αίτια που οδήγησαν σε μαρασμό την εβραϊκή κοινότητα της Ρόδου από τα μέσα κυρίως του 18ου αι., είτε εξαιτίας των ευρύτερων οικονομικών συγκυριών, είτε εξαιτίας ενδογενών παραγόντων που σχετίζονταν με τη δομή και λειτουργία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ή με την ανάπτυξη της γειτονικής Σμύρνης. Η προσφορά τους στους τομείς της αμπελουργίας-οινοποιίας, υφαντουργίας και ραφής ενδυμάτων υπήρξε τεράστια.

Αν και η Μ.Ε. σημειώνει δραστηριότητα Εβραίων στη Νίσουρ, κυρίως το 19ο αι., σε ό,τι αφορά την αγορά του βελανιδιού προς χρήση της βυροδεψίας, θα διακινδύνευα, παρά την έλλειψη στοιχείων, την υπόθεση ότι από το ίδιο νησί, λόγω της ύπαρξης του ηφαιστείου, οι Εβραίοι θα ήταν λογικό να εμπορεύονται το θειάφι, όχι μόνο για χρήση στην αμπελουργία ή στην ιατρική αλλά και για την πυροτεχνουργία και για τη λεύκανση των νημάτων.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, η Μ.Ε. επικεντρώνει την έρευνά της στις κοινωνικές σχέσεις ορθόδοξων και Εβραίων, βασιζόμενη στις πληροφορίες που παρέχει ο Galante, ο οποίος έδρασε στη Ρόδο ως εκπαιδευτικός, δημοσιογράφος, πολιτικός και ιστορικός. Αναφέρεται, επομένως, σε γεγονότα που έλαβαν χώρα στα τέλη του 19ου αι. και βέβαια δεν μπορούσε να είναι αμερόληπτος. Το παράδειγμα για την Τήλο, για το οποίο μπορούμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε επαρκή γνώση, είναι χαρακτηριστικό. Καταγράφει την ύπαρξη 600 μουσουλμάνων(!) σε ένα νησί που ο πληθυσμός του δεν υπερέβαινε στα μέσα του 19ου αι. τους 2.000 κατοίκους και για το οποίο οι πηγές από το 17ο αι. μέχρι την κατάληψή του από τους Ιταλούς το 1912 ορίζουν ότι η μουσουλμανική παρουσία περιοριζόταν σε δυο μόνο ζαπτιέδες ή τελωνειακούς υπαλλήλους. Επομένως, όπως επισημαίνει και η συγγραφέας, «οι κατηγορίες του Galante κατά των Ελλήνων, ότι διασύρουν τους Εβραίους στα μάτια των Τούρκων, οπωσδήποτε πρέπει ν' αντιμετωπιστούν με κάποια επιφύλαξη».

Στο πλαίσιο, όμως, της προσπάθειας των Ελλήνων, να αποτινάξουν τον τουρκι-

κό ζυγό και με δεδομένο τον ανταγωνισμό των δυο θρησκευτικών ομάδων σε ό,τι αφορά τις εμπορικές δραστηριότητες, είναι βέβαιο ότι βιαιοπραγίες και συκοφαντίες έλαβαν χώρα. Το βαρύ κλίμα χρωματίστηκε σίγουρα με τον ανάλογο θρησκευτικό φανατισμό που εντεινόταν κάθε Πάσχα και γινόταν συγκεκριμένος με το «κάψιμο του Εβραίου», αν δεν μπορούσε να εκτονωθεί διαφορετικά.

Αντιλαμβάνεται, όμως, ο αναγνώστης ότι η Μ.Ε μεθοδεύει το υλικό της με άγρυπνο μάτι, ακροβατώντας στο λεπτό σχοινί των ευαίσθητων ισορροπιών. Μεταχειρίζεται δημοτικά τραγούδια, παροιμίες και παραδόσεις για να στοιχειοθετήσει την περιρέουσα ατμόσφαιρα της εποχής και αποδίδει τα συμβάντα με αντικειμενικότητα.

Η αναφορά της στη συμπεριφορά της δύσης, του Βυζαντίου και των λατίνων κατακτητών της ανατολικής Μεσογείου και του Αιγαίου θεμελιώνει και δια φωτίζει τον όψιμο αντισημιτισμό των Ελλήνων του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, ενώ αφήνει να διαφανεί η αντιζήλια των άλλων φυλετικών και θρησκευτικών ομάδων προς τους Εβραίους που έχαιραν της εμπιστοσύνης του σουλτάνου, ντύνονταν όμοια με την κυρίαρχη τάξη των μουσουλμάνων, έλεγχαν το χρήμα και, πολλές φορές, όχι μόνο εξύβριζαν Ευρωπαίους βασιλείς, αλλά τολμούσαν ν' αντιπαχθούν και σε ενέργειες υψηλών αξιωματούχων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι σχέσεις με τους χριστιανούς επιδεινώθηκαν από το 17ο αι. και μετά, κυρίως με τη συνεργασία των Εβραίων και Τούρκων κατά των Ελλήνων σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα που η Μ.Ε. ανθολογεί απ' όλο τον βαλκανικό χώρο, για να καταλήξει με τη διαπίστωση ότι όσο παρακμάζει και διαβρώνεται η κρατική μηχανή τόσο επιδεινώνεται και η θέση των Εβραίων.

Στο τρίτο μέρος, που είναι και το τελευταίο του βιβλίου, η Μ.Ε. αναλύει τις δύσκολες πλευρές της συνύπαρξης Εβραίων και χριστιανών, κυρίως Ελλήνων, σ' ένα χώρο εξαιρετικά σημαντικό, όπως είναι τα Δωδεκάνησα. Αναζητεί τους λόγους της οικονομικής άνθησης του εβραϊκού στοιχείου όχι μόνο στην αγαστή συνεργασία του με τους Τούρκους των νησιών, αλλά και στη φοροαπαλλαγή τους για 20 ή 100 χρόνια, πράγμα που επέσυρε τη δυσάρεσκεια των χριστιανών και αναζωπύρωσε την καχυποψία τους. Η Μ.Ε., επίσης, εύστοχα εκμεταλλεύεται τις παρεχόμενες πολυποικίλες πληροφορίες για τη ζωή και τη δραστηριότητα των Εβραίων της Ρόδου και της Κω για να τονίσει την εξειδίκευσή τους στην παραγωγή, την εμπορία

και τη διακίνηση του κρασιού, του μεταξιού και των έτοιμων ενδυμάτων. Επισημαίνει την πρόοδό τους, κατά το 19ο αι., στον τομέα των μπαχαρικών και του λιανεμπορίου σε όλα πλέον τα νησιά της Δωδεκανήσου, ειδικά όμως στον τομέα του σπογγεμπορίου. Αυτό αποτέλεσε και την αφορμή για να εκδηλωθεί η αντιπαλότητα εναντίον των Εβραίων, όλων όσοι είχαν οικονομικά συμφέροντα στον συγκεκριμένο τομέα, γιατί και τότε ο τομέας αυτός αποτελούσε προνομιακό χώρο δράσης των Ελλήνων και Ευρωπαίων εμπόρων. Έτσι, πυροδοτήθηκε το κλίμα έντασης που είχε ήδη δημιουργηθεί από το απώτερο παρελθόν.

Η συγγραφέας καταλήγει με αναφορά στον αιώνα μας και στην εξόντωση «1.800 Ροδίων Εβραίων στα γερμανικά κρεματόρια κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, που στέρησε, κατά τρόπο τραγικό, τα νησιά από ένα δυναμικό στοιχείο, που πολλά θα είχε να προσφέρει στη νέα εποχή που η απελευθέρωση άνοιξε για τα Δωδεκάνησα και την Ελλάδα όλη».

Το μεστό έργο της Μαρίας Ευθυμίου, που τοποθετεί τα γεγονότα με αμεροληψία στις πραγματικές διαστάσεις τους, νομίζω ότι ανοίγει νέους ορίζοντες σ' ένα θέμα καυτό και ενδιαφέρον, απαγκιστρώνοντας τον αναγνώστη από μονόπλευρες προσκολλήσεις.

Το βιβλίο, πλαισιωμένο από ανάλογο φωτογραφικό υλικό, κατατοπίζει πλήρως τον αναγνώστη και αποτελεί μοναδικό, για τα ελληνικά δεδομένα, εργαλείο μελέτης και περαιτέρω έρευνας του θέματος. Η συγγραφέας, σε δεύτερη έκδοση του έργου, θα πρέπει ασφαλώς να λάβει υπόψη της και τις παραμέτρους που δημιουργήσε, στα τέλη του 19ου αι., η έλλειψη χρήματος «ψιλού», μετά την υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος και τη στάση που τήρησαν τότε οι Εβραίοι τραπεζίτες της Ρόδου και άλλων πόλεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. ■

## Ι.Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

*Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων.*

Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετζ Αχαΐμ Παρατηρητής, 1993, σελ. 237, και

ΓΙΟΜΤΩΒ ΓΙΑΚΟΕΛ

*Απομνημονεύματα, 1941-1943.*

Εισαγωγή-επιμέλεια:

Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου.

Θεσσαλονίκη, Ίδρυμα Ετζ Αχαΐμ Παρατηρητής, 1993, σελ. 123.

ΣΠΕΥΔΩ προκαταβολικά να δηλώσω ότι δεν θεωρώ την έκδοση των δύο αυτών βιβλίων τυχαίο γεγονός της καθημερινής εκδοτικής μας ρουτίνας. Καταρχήν οι δημοσιευμένες ελληνικές πηγές για το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας είναι ούτως ή άλλως περιορισμένες σε αριθμό. Αλλά και οι περισσότερες από όσες κυκλοφόρησαν πρωτοεμφανίστηκαν σε άλλες γλώσσες (ισπανοεβραϊκά, αγγλικά και γαλλικά οι περισσότερες) και στη συνέχεια μεταφράστηκαν στα ελληνικά. Το βασικότερο π.χ. έργο για το τραγικό αυτό κεφάλαιο της σύγχρονης ιστορίας μας, το *In Memoriam*, που εξέδωσε πριν από δεκαοχτώ χρόνια η ισραηλτική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, είναι μεταφρασμένο από το γαλλικό του πρωτότυπο. Εξάλλου, το *In Memoriam* δεν είναι συλλογή αφηγήσεων ή ακόμα συλλογή πηγών (εκτός από μερικές εξαιρέσεις), αλλά κυρίως ένα λεπτομερές χρονικό συνθεμένο με πληροφοριακό υλικό ποικίλης προέλευσης. Στα γαλλικά, επίσης, πρωτοκυκλοφόρησαν, στα 1947 και 1967, αντίστοιχα οι αναμνήσεις του Αλβέρτου Μενασσέ και η συλλογή προφορικών μαρτυριών, που συγκέντρωσε το 1959 στην Ελλάδα η Miriam Novitch. Υπάρχουν, βέβαια, και αρκετές άλλες ανάλογες ελληνικές δημοσιεύσεις, όπως αυτές που εμφανίστηκαν παλαιότερα στο *Ισραηλτικών Βήμα* της Θεσσαλονίκης και στην *Εβραϊκή Εστία* της Αθήνας ή αυτές που παρουσιάζονται τώρα με κάποια αυξανόμενη συχνότητα και με βελτιούμενη ποιότητα στα *Χρονικά* και σε άλλες περιοδικές εκδόσεις των εβραϊκών κοινότητων της Ελλάδας ή και σε αυτοτελείς εκδόσεις. Τέλος, το ιστορικό διάγραμμα του ψηφιδωτού του ελληνοεβραϊκού Ολοκαυτώματος θα γίνει ασφαλώς σαφέστερο μετά την έκδοση των συνεντεύξεων των Θεσσαλονικέων επιζώντων, την οποία ετοιμάζουν εδώ και χρόνια η Έρρικα Αμαρίλιο-Κούνιο και ο Αλβέρτος Ναρ.

Όλες, όμως, οι εκδόσεις αυτές, τόσο οι ξενόγλωσσες όσο και οι ελληνογλωσσες, προήλθαν από πρωτοβουλίες των ιδίων των Ισραηλτών συμπατριωτών μας, δηλαδή από τον εθνοθρησκευτικό μικρόκοσμο στον οποίο ανήκαν και ανήκουν οι πρωταγωνιστές των γεγονότων. Αυτό, βέβαια, δε μειώνει την ιστορική και κοινωνική τους σημασία. Ωστόσο, οι πρωτοβουλίες έπρεπε να διευρυνθούν και σε χώρους έξω από τον κύκλο αυτό, ώστε να τερματιστεί, επιτέλους, και η περίοδος της εσωστρέφειας που χαρακτήριζε γενικά (και για ποικίλους λόγους) τις περισσότερες από τις μεταπολεμικές ακαδημαϊκές δραστηριότητες των ελληνοεβραϊκών

κοινοτήτων. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι το τέλος της περιόδου της εσωστρέφειας αυτής συνδυάστηκε με την έναρξη και στην Ελλάδα μιας εμφανούς πια στροφής των Ελλήνων ερευνητών προς τη συστηματική σπουδή της ιστορίας του ελληνικού εβραϊσμού. Η στροφή αυτή πιστοποιείται ήδη σε αρκετά ευοίωνα δείγματα: στην ίδρυση, κατά κύριο λόγο, της Εταιρείας Μελέτης του Ελληνικού Εβραϊσμού, στην πραγματοποίηση, μέσα σε τρία χρόνια, τριών επιτυχημένων ειδικών διεθνών συνεδρίων (από την εταιρεία αυτή, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών της Αθήνας) και, τέλος, στις επιμελημένες εκδόσεις (λογοτεχνικές, ιστορικές και καλλιτεχνικές), που βλέπουν πρόσφατα το φως της δημοσιότητας, κερδίζοντας μάλιστα και ένα υπολογίσιμο (με τα ελληνικά μέτρα) αναγνωστικό κοινό.

Μέσα στο κλίμα, λοιπόν, αυτό θα πρέπει να ενταχθούν και οι εκδόσεις που παρουσιάζουμε εδώ. Αλλά τα δυο βιβλία της Φ. Αμπατζοπούλου παρουσιάζουν και ένα πρόσθετο στοιχείο: προέρχονται από μίαν επιστήμονα, που συμβαίνει να είναι και επαγγελματίας φιλόλογος και αφιερωμένη (κατά τα τελευταία τουλάχιστον χρόνια) στη συστηματική μελέτη των ελληνικών αφηγηματικών πηγών για το εβραϊκό Ολοκαύτωμα. Το δεδομένο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, επειδή η προσέγγιση (φιλολογική και ιστορική) των μαρτυριών των επιζώντων του Ολοκαυτώματος –καθώς, επίσης, και των μαρτυριών που αφορούν άλλες ανάλογες εθνικές καταστροφές (όπως π.χ. της αρμενικής γενοκτονίας)– παρουσιάζει ιδιαίτερες μεθοδολογικές και ερμηνευτικές δυσκολίες<sup>5</sup>.

Από τα δυο βιβλία της Φ. Αμπατζοπούλου το πρώτο (*Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*) αποτελεί μια επιλεγμένη συλλογή αποσπασμάτων από τις κυριότερες ελληνικές αφηγήσεις του Ολοκαυτώματος. Συνολικά παρουσιάζονται 24 μαρτυρίες, από τις οποίες οι 13 προέρχονται από αυτοβιογραφικά κείμενα, οι 2 από προφορικές καταθέσεις επιζώντων, οι 3 από Έλληνες αυτόπτες μάρτυρες και, τέλος, οι 6 από ειδησιογραφικά, κυρίως, δημοσιεύματα ελληνοεβραϊκών εφημερίδων. Με βάση την ορθολογική αυτή ταξινόμηση, η συγγραφέας χωρίζει την εργασία της σε τέσσερις ενότητες.

Στην πρώτη και εκτενέστερη ενότητα («Ο αυτοβιογραφικός λόγος», σ. 39-174) εξετάζονται τα αυτοβιογραφικά κείμενα

που γράφτηκαν κατά τη διάρκεια των διωγμών (Γιομτώβ Γιακοέλ, Μαρσέλ Νατζαρή), ή αμέσως μετά τους διωγμούς (Σολομών Μπενεδών, ανώνυμος) ή ακόμα και εκείνα που παρουσιάστηκαν αρκετά χρόνια αργότερα (Ισαάκ Ματαράσσο, Ερρίκος Σεβίλλιας, Χάιντς-Σαλβατώρ Κούνιο, Σαμ Προφέτα, Μπέρρυ Ναχμία, Λεών Περαχιά, Παύλος Σιμχά). Στην ομάδα αυτή έχουν, επίσης, συμπεριληφθεί και δυο αποσπάσματα από αφηγήσεις Ελλήνων Εβραίων (Αλβέρτος Μενασσέ, Μάρκος Ναχόν), που γράφτηκαν στα γαλλικά, αλλά μεταφράστηκαν στα ελληνικά. Στη δεύτερη κατηγορία («Οι προφορικές μαρτυρίες», σ. 175-201) παρουσιάζονται μερικές από τις προφορικές αφηγήσεις (συνεντεύξεις κ.λπ.) επιζώντων, που συγκέντρωσε η Μίριαμ Νόβιτς κατά τη διάρκεια ειδικής αποστολής της στην Ελλάδα, το 1959<sup>6</sup>. Στην ίδια ενότητα συγκαταλέχθηκαν και μερικά αποσπάσματα από την αδημοσίευτη προφορική μαρτυρία της Σάρρας Ναχμία από τη Θεσσαλονίκη. Ακολουθεί μια τρίτη ομάδα, («Οι μαρτυρίες των θεατών», σ. 203-225). Εδώ καταγράφηκαν τρεις ενδεικτικές (αλλά διαφορετικές μεταξύ τους) καταθέσεις Ελλήνων χριστιανών μαρτύρων: μιας μικρής κοπέλας από τα Χανιά, της Κατίνας Συγκελλάκη (που περιέγραψε μόνη της, μια μέρα μετά τα γεγονότα, την προσωπική της τραυματική εμπειρία από τη σύλληψη των Εβραίων συμπολιτών της), ενός γνωστού θεατρικού συγγραφέα, του Ιάκωβου Καμπανέλλη, ομήρου στο Μαουτχάουζεν και, τέλος, του ποιητή Γιώργου Βαφόπουλου. Στην τελευταία ομάδα («Η μικρή είδηση», σ. 227-237), σταχυολογούνται μερικές από τις απροσδόκητα λιγιστές ειδήσεις που δημοσιεύθηκαν στον ελληνοεβραϊκό τύπο, λίγα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου.

Η επιλογή των αποσπασμάτων αυτών έγινε με γνώση και η έκδοσή τους με την απαραίτητη φιλολογική επιμέλεια και με σύντομα αλλά επαρκέστατα προλογικά σημειώματα. Αλλά η πρωτοτυπία της εργασίας της Φ. Αμπατζοπούλου διακρίνεται κυρίως στην ενδιαφέρουσα εισαγωγή, την οποία προτάσσει στις επιμέρους ενότητες των εκδιδόμενων κειμένων (σ. 11-37). Η συγγραφέας ελάχιστα απασχολείται με τα ίδια τα γεγονότα, όχι επειδή θέλει απλώς να τα αφήσει να «μιλήσουν από μόνα τους», αλλά κυρίως επειδή πιστεύει ότι μια, έστω και λητή αναφορά σ' αυτά, θα την παρέσυρε σε ατέρμονες σχεδόν ιστορικούς σχολιασμούς, άσχετους προς τους στόχους της εργασίας της. Άλλωστε, η Φ. Αμπατζοπούλου δε φιλοδοξεί να γράψει την ιστορία του ελληνοεβραϊκού

Ολοκαυτώματος. Η ανάγκη αυτή υπάρχει ως ένα ακόμα *desideratum* της νεοελληνικής (αλλά και της δυτικής) βιβλιογραφίας που περιμένει την ιστοριογραφική του καταξίωση<sup>7</sup>, αλλά η κάλυψή του δεν ανήκει ούτε στις προθέσεις ούτε και στην ειδικότητα της Φ. Αμπατζοπούλου. Στην εισαγωγή της, λοιπόν, η συγγραφέας ουσιαστικά αναζητεί τη μεθοδολογία, που απαιτείται για τη συστηματική αντιμετώπιση των προβλημάτων που ανακύπτουν από τη χρήση των μαρτυριών του ελληνοεβραϊκού Ολοκαυτώματος.

Την εφαρμογή της μεθοδολογίας αυτής βλέπουμε και στο δεύτερο βιβλίο της Φ. Αμπατζοπούλου που παρουσιάζουμε εδώ: στη σχολιασμένη έκδοση των μισοτελειωμένων απομνημονευμάτων του Γιομτώβ Γιακοέλ (Τρίκαλα, 1899 – Άουσβιτς, 1944). Πρόκειται για μια από τις πιο ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για τους διωγμούς των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, που καλύπτει την περίοδο που μεσολαβεί από τις αρχές της γερμανικής κατοχής (Απρίλιος 1941) ως τη σύλληψη του Γιακοέλ στην Αθήνα, στις αρχές Μαρτίου του 1943. Η σημασία των απομνημονευμάτων του Γιακοέλ έγκειται στο γεγονός ότι ο συντάκτης τους τα έγραφε κατά τη διάρκεια των διωγμών των Εβραίων στην Ελλάδα, σε μια εποχή, δηλαδή, που δεν ήταν ακόμα σε θέση ούτε ο ίδιος ούτε και οι περισσότεροι μάλλον από τους ομοθρήσκους ή τους χριστιανούς συμπολίτες του να αντιληφθούν την έκταση και την εξέλιξη της διαπραττόμενης γενοκτονίας. Το άλλο στοιχείο που κάνει ενδιαφέροντα τα απομνημονεύματα του Γιομτώβ Γιακοέλ θα πρέπει να το συσχετίσουμε με την ίδια την προσωπικότητά του: ο συγγραφέας τους συμμετείχε ενεργά, ως έγκριτος δικηγόρος της Θεσσαλονίκης και ως νομικός σύμβουλος της ισραηλτικής κοινότητας, στη ζωή του εβραϊκού στοιχείου της πόλης και, το σημαντικότερο, με τη δράση του, είχε δώσει δείγματα, ήδη από τις παραμονές του πολέμου, της καθόλου τυχαίας πνευματικής και «πολιτικής» του εγρήγορσης. Αυτό μπορεί κανείς να το διαπιστώσει διαβάζοντας προσεκτικά τα ίδια τα απομνημονεύματα του Γιακοέλ: παρά την έλλειψη της ιστορικής προοπτικής –που θα έδινε στο συντάκτη η χρονική απόσταση από τα γεγονότα– ο Γιακοέλ εκθέτει τις πληροφορίες του με καίριες παρατηρήσεις για καταστάσεις και φαινόμενα, των οποίων η σημασία θα γίνει κατανοητή πολύ αργότερα. Η Φ. Αμπατζοπούλου επισημαίνει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά του έργου και της προσωπικότητάς του συγγραφέα σε μια υποδειγματική



και εξαντλητικά σχολιασμένη έκδοση (από το χειρόγραφο του Γιακοέλ) του δύσκολου, όπως υπογραμμίσαμε, αυτοβιογραφικού αυτού είδους.

Ένα από τα πρώτα ερωτήματα που ανακύπτουν, ευθύς εξαρχής, είναι σε ποιο γραμματολικό είδος θα πρέπει να κατατάξουμε τόσο τα απομνημονεύματα όσο και τις λοιπές αφηγήσεις για το Ολοκαύτωμα. Πρόκειται για ένα δίλημμα που αφορά, επίσης, και τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της εβραϊκής γενοκτονίας, όπως, άλλωστε, και την ανταπόκριση της λογοτεχνίας σε οποιαδήποτε ανάλογη περίπτωση. Για τον ιστορικό, βέβαια, που αρκείται στη χρήση των κάθε λογής κειμένων και αφηγήσεων για να αντλήσει το πληροφοριακό του υλικό, τα πράγματα εμφανίζονται σχετικά εύκολα. Αλλά η αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών του Ολοκαυτώματος (και των εθνικών καταστροφών γενικότερα) ως μεικτών ιστοριογραφικών και αυτοβιογραφικών κειμένων παρουσιάζει περισσότερες, ασφαλώς, μεθοδολογικές δυσκολίες. Πρώτα πρώτα θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν ως πηγές για την ανασύνθεση του κλίματος στο οποίο ζούσαν ή ζουν οι αφηγητές, ώστε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαθλώνται τα μνημονεύματα γεγονότα στην υπερρότερη επαναδιατύπωσή τους. Χρειάζεται, επίσης, να αναλυθούν το ιδεολογικό, το ψυχογραφικό και το γενικότερο κοινωνιολογικό και ανθρωπολογικό τους περιεχόμενο. Ο φιλόλογος, ιδιαίτερα, είναι υποχρεωμένος να μελετά με μεγαλύτερη κατανόηση και το φανταστικό στοιχείο των αφηγήσεων αυτών και να μην το απορρίπτει, όπως ο ιστορικός. Αντίθετα, πέρα από τον ιδεολογικό του ρόλο μέσα στο κείμενο, θα πρέπει να αναζητεί και τη δομική του λειτουργία σ' αυτό. Συνεπώς, θα πρέπει να αναζητεί και τις καταβολές των μυθοπλαστικών τάσεων του αφηγητή, που, όπως εύστοχα παρατηρεί η Φ. Αμπατζοπούλου, «οι άνθρωποι που περιγράφουν τις εμπειρίες τους μετά από μια καταστροφή», αν και δεν έχουν λογοτεχνικές φιλοδοξίες, «έχουν όμως λογοτεχνικές ή έστω προλογοτεχνικές αποσκευές: παραμύθια, συναξάρια, ιερά κείμενα, "λαϊκά" ή "έντεχνα" αναγνώσματα, έργα ιστορικά ή μυθιστορήματα ή και όλα αυτά μαζί»<sup>9</sup>.

Συμπερασματικά, στα δυο επιμελημένα βιβλία που παρουσιάζουμε εδώ, οι ελληνικές αυτοβιογραφικές μαρτυρίες και οι αντίστοιχες προφορικές αφηγήσεις για το Ολοκαύτωμα αντιμετωπίζονται ταυτόχρονα και ως πηγές της προφορικής ιστορίας και ως δείγματα ιδιόμορφων

γραμματολογικών ειδών. Δεν είναι ανάγκη, βέβαια, να υπογραμμίσουμε πόσο η διεπιστημονική αυτή προσέγγιση αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα. Όπως, όμως, αποδείχτηκε στην περίπτωση των δύο βιβλίων της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, η λύση αυτή δεν είναι μόνο η καλύτερη δυνατή, αλλά και η επιστημονικά αποτελεσματικότερη. ■

## ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για έναν πρώτο προσανατολισμό στις σωζόμενες μαρτυρίες για την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων βλ. Alex. Kitroeff, «The Jews in Greece, 1941-44: Eyewitness Accounts», *Journal of the Hellenic Diaspora* 3 (1985), 5-32.
2. *In Memoriam. Αφιέρωμα εις μνήμην των Ισραηλινών θυμάτων του ναζισμού εν Ελλάδι*, εκδ. Μικαέλ Μόλχο, ελληνική απόδοση (από τη β' γαλ. έκδοση του Ιωσήφ Νεχαμά) Γ.Κ. Ζωγραφάκη, Θεσσαλονίκη 1976.
3. Πρωτοεκδόθηκαν, το πρώτο στη Θεσσαλονίκη το 1947 (*Auschwitz, camp d'extermination*) και το δεύτερο στο Παρίσι το 1967 (*Le passage des barbares*). Μεταφράστηκαν και τα δυο στα ελληνικά από τον Γ.Κ. Ζωγραφάκη: Albert Ménasché, *Birkenau (Auschwitz II). Αναμνήσεις ενός αυτόπτη μάρτυρος. Πώς εχάθησαν 72.000 Έλληνες Εβραίοι*, εκδ. Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1974, και Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα των βαρβάρων. Συμβολή στην ιστορία του εκτοπισμού και της αντίστασης των Ελλήνων Εβραίων*, Έκδ. Συνδέσμου Φιλίας «Ελλάς-Ισραήλ», Αθήνα 1985.
4. Οι περισσότερες εκδίδονται με τη φροντίδα του Ελληνικού Εθνοκεντρικού και Φιλανθρωπικού Ιδρύματος «Ετζ Αχαΐμ» της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Κατάλογο των «χρονικών» αυτών βλ. στου Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό, 1941-1945*, παρουσίαση Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, επιμέλεια χφ. Ελένη Ελεγκίτου, Ίδρυμα Ετζ Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 99.
5. Για την αρμενική περίπτωση βλ. Donald E. Miller και Lorna Touryan Miller, «Armenian Survivors: A Typological Analysis of Victim Response», *Oral History Review* 10 (1982), 47-72. Για μια συγκριτική μελέτη των δυο εθνικών καταστροφών βλ. R. Hrair Dekmejian, «Determinants of Genocide: Armenians and Jews as Case Studies», στο *The Armenian Genocide in Perspective*, επιμ. R.G. Hovannisian, New Brunswick, N.J. 1986, σ. 85-96. Πρβλ. Vahakn N. Dadrian, «The Convergent Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide. A Reinterpretation of the Concept of Holocaust»,

*Holocaust and Genocide Studies* 3/2 (1988), σ. 151-169.

6. Μερικές αφηγήσεις ανήκουν σε υστερότερες καταθέσεις: προστέθηκαν στη δεύτερη γαλλική έκδοση του βιβλίου της Novitch (του 1982) και στο τέλος της ελληνικής έκδοσης του 1985.
7. Πρβλ. τη βιβλιογραφία που έχει συγκεντρώσει ο κατεχούχην εξειδικευμένος με το θέμα αυτό ιστορικός, ο Steven Bowman, στον τόμο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Βιβλιογραφικός Οδηγός, επιμ. Hagen Fleischer και Steven Bowman, Αθήνα 1984, σ. 185-203. Τη μη ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για την τύχη των Εβραίων διαφόρων ελληνικών περιοχών κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο περιέχει ο οδηγός του Robert Attal, *Les Juifs de Grèce. Bibliographie*, Ιερουσαλήμ 1984, passim. Τέλος, για τα βασικά έργα, που αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα, σε συνδυασμό με ανάλογα φαινόμενα της παγκόσμιας ιστορίας, βλ. τη βιβλιογραφία που σημειώνουν οι Frank Chalk και Kurt Jonasson, *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*, Yale University Press, 1990, σ. 323-377, 440-442.
8. Για το πρόβλημα βλ. τη βιβλιογραφία που παραθέτει η συγγραφέας, σ. 33 σημ. 56, 34 σημ. 59, 35 σημ. 62. Η Φ. Αμπατζοπούλου έδωσε ήδη δείγματα της εξοικείωσής της και με τα ζητήματα που θέτει η λογοτεχνική αποτύπωση του Ολοκαυτώματος. Για τις μεθόδους ανάλυσης των τρόπων (θετικών, αρνητικών), με τους οποίους αντιμετωπίστηκαν από τους μυθιστοριογράφους οι θύτες, τα θύματα, αλλά και τα ίδια τα εφιαλτικά γεγονότα του Ολοκαυτώματος, βλ. την ανακοίνωσή της: «The Holocaust: Aspects of Literary Representation», στα υπό εκτύπωση πρακτικά του Α' διεθνούς συνεδρίου «Jewish Communities of S.E. Europe from the Fifteenth Century to the End of World War II», που οργάνωσε το IMXA (30 Οκτ. - 3 Νοε. 1992). Για τα αντίστοιχα προβλήματα της λογοτεχνικής αναπαράστασης της αρμενικής γενοκτονίας πρβλ. Leo Hamalian, «The Armenian Genocide and the Literary Imagination», *The Armenian Genocide in Perspective*, σ. 153-165, και Rubina Perroomian, «Armenian Literary Responses to Genocide: The Artistic Struggle to Comprehend and Survive», στο *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*, επιμ. R.G. Hovannisian, Νέα Υόρκη 1992, σ. 222-249.
9. *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, σ. 18.